Vlado Đ. Duletić

BUDVANSKI TURIZAM I ODRŽIVI RAZVOJ

Vlado Đ. Duletić

BUDVANSKI TURIZAM I ODRŽIVI RAZVOJ

Lektor-korektor:
Svetlana Ivanović

Dizajn korica:
Spec. Sci Arh Svjetlana Duletić

Izdavač:
NU „Budvanski kulturni identitet“ Budva
Tel: +382 33 402 628
Mob: +382 67 604 241
E-mail: maini@t-com.me

Štampa i kompjuterska obrada:
„IVPE“ Cetinje
www.ivpe.me

Tiraž:
300 kom.

Vlado Đ. Duletić

BUDVANSKI TURIZAM I ODRŽIVI RAZVOJ

PRILOG ZA IZRADU KONCEPCIJE ODRŽIVOG RAZVOJA BUDVANSKOG TURIZMA

Budva, 2011. godine

PREDGOVOR

Godinu dana prije održavanja poznate Konferencije Ujedinjenih nacija o životnoj sredini i razvoju u Rio de Žaneiru (1992), koja je na globalnom nivou promovisala politiku održivog razvoja, naša Republika je - anticipirajući nasušnu potrebu za zaštitom životne sredine - na Žabljaku 1991. godine donijela *Deklaraciju o ekološkoj državi Crnoj Gori*. Time je Crna Gora sebe nominalno proglasila za prvu ekološku državu u svijetu.

Da paradoks bude veći, samo nekoliko dana nakon donošenja zastupane deklaracije, Crna Gora je stupila u neobjavljeni rat koji je započeo na prostorima bivše SFR Jugoslavije. Taj krvavi građanski i vjerski ratni požar trajao je, sa prekidima, gotovo punih osam godina. U tom ratu prvo što je stradalo, pored istine, bio je - razumije se - turizam, koji je do tada slovio za vodeću privrednu djelatnost u našoj Republici. Zbog ratnih događaja i nastalih političkih lomova i nacionalnih histerija vrlo brzo se zaboravilo na zaštitu životne sredine i održivi razvoj.

Politika preživljavanja, uz međunarodne ekonomske sankcije, megainflaciju i gubitak brojnih turističkih tržišta, postala je naša ekonomska realnost. Tako je početak novog milenijuma

za Crnu Goru bio više nego traumatičan. Iza nje je ostala decenija „koju su pojeli skakavci“ (ili bolje reći ratnički raspoloženi narodi i njihovi gospodari). S druge strane, Crna Gora nije - poput ostalih republika iz sastava bivše SFRJ - uspjela da riješi svoj državno-pravni status. Stoga je na početku XXI vijeka njen najvažniji zadatak bio da se okrene sebi i sopstvenim interesima i da se konačno vrati u porodicu međunarodno priznatih država, kojoj je i pripadala od 1878. do 1918. godine. To se napokon ostvarilo 2006. godine, kada je na demokratski organizovanom referendumu Crna Gora postala samostalna država, koju su ubrzo priznale sve zemlje svijeta. Tek tim činom stvaraju se svi neophodni institucionalni i drugi uslovi za dinamični, kako društveno-ekonomski, tako i turistički razvoj.

Pogođena petnaestogodišnjom ratnom, političkom i ekonomskom krizom i ponešena referendumskim rezultatom iz 2006. godine, Crna Gora (a uokviru nje i Budva) stupa na put svog ubrzanog ekonomskog razvoja. Kao rezultat takve orjentacije imamo - pored ostalog - osjetno oživljavanje turističke aktivnosti na Budvanskoj rivijeri. Međutim, taj rast i razvoj turizma nije se temeljio na održivim ekonomskim, socijalnim i ekološkim osnovama. Prostor, kao najvažniji razvojni resurs u budvanskoj opštini, u protekle dvije decenije je faktički bio „okupiran“ nelegalnom, hipertrofiranom i haotičnom gradnjom sekundarnih stambenih jedinica i privatnih apartamana, namijenjenih za prodaju na tržištu nekretnina. Pod snažnim „terorom“ građevinskog lobija potpuno je zapostavljena realizacija principa održivog razvoja. Umjesto održivog turizma, megalomanija (kao patološko precjenjivanje sebe samog, svojih sposobnosti i mogućnosti) i brzo bogaćenje na račun prirode i njenih resursa postale su primarne ideje vodilje turističke Budve.

Stoga naš aktuelni društveno-ekonomski trenutak ukazuje da je neophodan kopernikanski zaokret u planiranju

i korišćenju prostora, zaštiti životne sredine i održivom turističkom razvoju. U tom cilju ovaj rad predstavlja pokušaj da se doprinese podizanju svijesti o nužnosti implementacije politike održivog turizma na Budvanskoj rivijeri, koja će prepoznavati i uvažavati ne samo optimalno zadovoljenje potreba i interesa sadašnje generacije, nego i budućih, još nerođenih, naraštaja.

Drugim riječima, osnovni princip održivog razvoja jeste živjeti tako da budućim pokoljenjima ostavimo unaprijeđene prirodno-ekološke, ekonomske, socijalne i kulturne vrijednosti, koje smo sami naslijedili od naših predaka. Da bi se to ostvarilo, potrebno je da budvanska opština, i njena privreda, što je moguće prije, pripremi i donese integralnu koncepciju održivog turističkog razvoja, koja će doprinijeti preporodu prostora, prirode i turističkog privređivanja na ovom području. Razumije se, zastupana koncepcija treba da odrazi suštinski promijenjeno shvatanje i praktično novi, inovirani model turističkog razvoja budvanskog turizma.

Ukoliko ovaj skromni prilog za izradu navedene koncepcije rezultira nekim iole pozitivnim promjenama i validnim procesima u realizaciji održivog turizma na budvanskom primorju, onda će njegova svrha - u svakom slučaju - biti ispunjena.

Budva, marta 2011. godine

AUTOR

UVODNE NAPOMENE

Kao što je poznato, u proteklih pedesetak godina budvanski turizam je ostvario veliki civilizacijski iskorak. Drugim riječima, on je predstavljao svestrani napredak za sve njene stanovnike. I ne samo za Budvane. Mnogi drugi, koji nijesu ovdje rođeni, zahvaljujući radu u budvanskom turizmu obezbijedili su svoju sigurnu radnu i životnu egzistenciju. Od njegovih razvojnih efekata zavisila je - dobrim dijelom - i ekonomska snaga Crne Gore.

Imajući u vidu očekivanu dinamiku rasta i ukupne socio-ekonomske učinke koje treba da ostvari u XXI vijeku, održivi turizam na Budvanskoj rivijeri treba da se nađe u fokusu svih naših politika, od pojedinaca i građana do lokalne zajednice i svih njenih društvenih činilaca. Njegov dalji razvoj mora da se pažljivo i odgovorno planira i usmjerava, kako bi se osigurala nasušna održivost turističkog privređivanja, kao i kontrolisano, efikasno, stvaralačko i transparentno korišćenje i upravljanje sa raspoloživim prirodno-turističkim resursima.

Koncept održivog razvoja budvanskog turizma podrazumijeva promišljeno balansiranje i puno sadejstvo ekonomskih, socijalnih, kulturnih i ekoloških zahtjeva i principa, što u konačnom treba da rezultira prosperitetom

i rastom kvaliteta života kako sadašnje, tako i budućih generacija ovog grada. Prema tome, nijedna generacija više nema pravo, niti monopol, da donosi odluke o turističkom razvoju budvanske opštine rukovođena isključivo sopstvenim interesima, vizijama i potrebama, već istovremeno mora najstrožije voditi računa i o ciljevima i interesima naših budućih stanovnika, koji se - toliki - još nijesu ni rodili. Svaka uskogrudost i kratkovidost na tom planu može dugoročno proizvesti negativne implikacije, koje mogu dovesti u pitanje dalji skladni i održivi razvoj turizma na ovom dijelu našeg primorja i time ugroziti mogućnost budućih naraštaja da, na kvalitetan način, zadovolje sopstvene potrebe.

Ukoliko smo do sada, zapleteni u zamkama tranzicije i ljudske pohlepe, davali sebi pravo na grešku (a tih pogrešaka u proteklih dvadesetak godina u razvojnoj politici Budve bilo je napretek), više ne smijemo, ishitrenim, nepromišljenim, sitnosopstveničkim i grupno-svojinskim odlukama, uvećavati istoriju promašenih poduhvata u razvoju budvanskog primorja. Tapiju za tako nešto niko više ne može prigrabiti za sebe i sebično reći: „Ovo je moj interes“, već: „Ovo je interes Budve“. Jer, naš grad - u kovitlacu burnih istorijskih zbivanja - traje gotovo tri i po milenijuma, tako da u njegovom vječnom trajanju i održivoj budućnosti svaki građanin Budve treba da osigura sopstvenu egzistenciju i lični prosperitet.

Stoga se ubuduće - na opštedruštvenom i lokalnom nivou - moraju donositi integralne odluke od dugoročnog značaja, lišene svake primjese subjektivnosti i radikalnih potrošačkih interesa. Time nijednom građaninu ne može biti uskraćeno da u okviru svoje porodice i u vlastitom biznisu samostalno donosi odluke i rješenja, koja smatra da mogu na optimalni način doprinijeti zadovoljenju njegovih potreba. Međutim, kod donošenja globalnih odluka i strateških

planskih dokumenta moraju se, uz učešće najšire javnosti i uz uvažavanje znanja, nauke i struke, na krajnje transparentan način iznalaziti najefikasnija i najprobitačnija rješenja, mjere i aktivnosti, kako sa stanovišta interesa svih sadašnjih građana budvanske opštine, tako i sa aspekta budućih generacija. Na to nas obavezuju sve međunarodne i nacionalne strategije, deklaracije i konvencije o održivom razvoju, koje u sebe uključuju tri osnovne komponente, i to:

- **ekonomsku održivost** (podrazumijeva maksimiranje prihoda, uz očuvanje i uvećanje prirodnih resursa),
- **društvenu održivost** (pretpostavlja održavanje stabilnih društvenih i kulturnih sistema) i
- **održivost životne sredine** (uključuje održanje elastičnosti i uravnoteženje bioloških i fizičkih sistema).

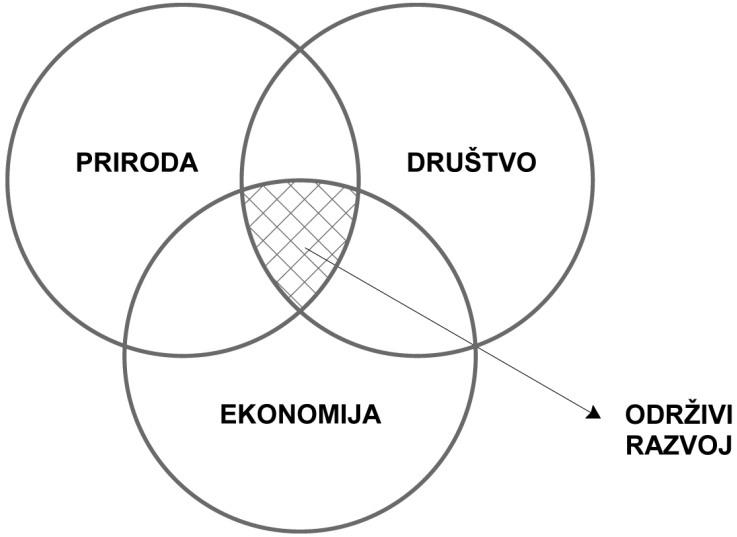

Shematski prikaz održivog razvoja

Naznačene komponente održivosti se međusobno prepliću i prožimaju. Njihova međuzavisnost i međuuticajnost podrazumijeva da je neophodno donositi integralne odluke kojima bi se ostvario nasušni balans između ekonomskih i socijalnih potreba ljudi i regenerativnih kapaciteta životne sredine. Razumije se, sve to treba da dovede do poboljšanja uslova života, kako sadašnjih tako i budućih generacija.

1. POJAM ODRŽIVOG RAZVOJA

Pojam održivog razvoja postao je nezamjenljivi i integralni dio razvojnog planiranja i političkog odlučivanja od 1987. godine, kada je objavljen izvještaj Svjetske komisije za razvoj i zaštitu životne sredine, poznatiji kao „*Bruntland izvještaj*". Od tada pa do danas održivi razvoj figurira kao jedan od ključnih elemenata u formulisanju i realizaciji razvojnih politika u svijetu. Od sredine devedesetih godina prošlog vijeka kontekst održivog razvoja počinje jasno da razgraničava ekonomske, društvene i komponente zaštite životne sredine, sa jedne, i njihovo simultano dejstvo i sinergetski efekat, sa druge strane. Operacionalizacija navedenog koncepta i njegova dosljedna primjena u praksi usmjerena je ka osiguranju dugoročnog razvoja ljudskog društva i očuvanju i unapređenju životne sredine, na način da se obezbijedi „zadovoljavanje potreba sadašnje generacije, bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe". Ovako definisana održivost mora biti - bezrezervno i do kraja - ispoštovana kod kreiranja svih budućih razvojnih ciljeva, planova i projekata, koji su od vitalnog i strateškog značaja za budvansku opštinu i njen turizam.

Put održivog razvoja je de facto naš put u Evropu,„ali ne zbog nje same nego zbog našeg napretka i razvoja, kvaliteta života, očuvanja našeg identiteta i mudrijeg korišćenja naših resursa, među kojima su prostor, priroda i naselja, gradovi posebno, najveće crnogorsko blago" (Ranko Radović: „*Novi vrt i stari kavez",* Novi Sad, 2005, str. 211). To - uostalom - mora biti primarna ideja vodilja i održive Budve.

Ukoliko protekli pedesetogodišnji razvoj budvanskog turizma podvrgnemo sveobuhvatnoj analizi uočićemo jednu - odista - paradoksalnu situaciju. Naime, u tridestogodišnjem socijalističkom razdoblju od 1960. do 1990. godine razvoj turizma na budvanskom primorju bio je osjetno „održiviji" nego tokom dvije minule decenije, od 1991. do 2011. godine (tranzicioni period). S obzirom na to da je scenario održivog razvoja na globalnom nivou uspostavljen tek krajem osamdesetih godine prošlog vijeka, a u našoj zemlji po prvi put aktuelizovan usvajanjem *Deklaracije o ekološkoj državi Crnoj Gori* (1991), realno je bilo očekivati da se razvoj turizma u prethodnom dvadestogodišnjem razdoblju odvija na znatno višem održivom nivou nego tokom šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka. Međutim, svi poznati parametri i kvalitativni faktori ukazuju na značajno veću održivost budvanskog turizma u vremenu kada principi i zahtjevi održivog razvoja institucionalno još uvijek nijesu bili konstituisani i proklamovani.

Ovakav paradoks, nastao kao neminovna posljedica balkanskog izvođenja nasušnih tranzicionih procesa, možemo nazvati budvanskim sindromom ili jednostavno „budvanizacijom" kako ga pojedini autori nazivaju. Termin „budvanizacija" u stručnoj javnosti je prihvaćen i odomaćen kao sinonim neodrživog razvoja na području budvanske opštine, kojim je obilježena dvodecenijska prekomjerna,

bespravna i haotična gradnja, prije svega stanova i apartmana za tržište (namijenjenih prodaji), kojom je nemilice i u odsustvu svake društvene kontrole „potrošen" najveći dio atraktivnog priobalnog prostora, našeg najvažnijeg razvojnog resursa. Nemilosrdno uništenje prostora (tzv. „žderanje" prostora) i favorizovanje ne-turističke izgradnje sekundarnih stambenih jedinica, doprinijelo je derogiranju prirodnog ambijenta i pejzažne atraktivnosti, posebno u priobalnom pojasu. Neselektivna i hipertrofirana izgradnja stanova za tržište uticala je da Budvanska rivijera izgubi dio svoje izvornosti, identiteta i unikatnosti. Time su suštinski onemogućeni izgledi i ograničene realne šanse za implementaciju koncepta održivog razvoja visokokvalitetnog turizma na budvanskom primorju, kao najizazovnijoj turističkoj destinaciji u Crnoj Gori.

S tim u vezi treba reći da fenomen „budvanizacije" nije bio specifikum samo Budve, nego i drugih gradova na Crnogorskom primorju. Međutim, on je na Budvanskoj rivijeri bio ubjedljivo najizraženiji i najdrastičniji (mjeri se milionima kvadrata izgrađenog sekundarnog stambenog prostora od Jaza do Buljarice i desetinama miliona neplaćenih komunalija), pa je zbog toga - s razlogom - tako i nazvan.

Zamršenom Gordijevom čvoru neodrživog razvoja (ili „neizdrživog" razvoja, kako ga popularno nazivaju pojedini turistički poslenici) vratićemo se nešto kasnije, kako bi prethodno analizirali iskustva i karakteristike turističkog razvoja Budve, Bečića, Svetog Stefana i Petrovca tokom tzv. socijalističkog razdoblja, kada model održivosti još uvijek nije bio institucionalno uspostavljen.

2. OSNOVNE KARAKTERISTIKE TURISTIČKOG RAZVOJA BUDVANSKE OPŠTINE (1960-2010)

Epoha savremenog turizma na Budvanskoj rivijeri faktički počinje 1960. godine, kada je otvoren luksuzni grad-hotel „Sveti Stefan", koji je vrlo brzo postao jedan od najčuvenijih i najprestižnijih hotela u svijetu. U narednom dvadesetsedmogodišnjem periodu (1960-1987) turistički promet (mjeren brojem noćenja) realizovan u receptivnim kapacitetima na području budvanske opštine porastao je više od devet puta. Kada se ima u vidu da je u ovakvu dinamiku rasta inkorporirana čak i velika oseka broja turista i noćenja koju je izazvao razorni zemljotres iz 1979. godine, onda naprijed navedeni pokazatelj posebno dobija na vrijednosti i značaju.

Hotel Sveti Stefan

Svakako, snažni podsticaj ekspanziji turističkog prometa tokom šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka, uz izvršena obimna investiciona ulaganja u turističku i komunalno-saobraćajnu infrastrukturu, dao je Prostorni plan „*Južni Jadran*“, koji je donesen 1968. godine u okviru Plana fizičkog razvoja regije Južni Jadran. Nosioci izrade predmetnog plana regionalnog razvoja bili su OUN - Program razvoja i Vlada SFRJ. U skladu sa ovim regionalnim planskim dokumentom, u čijoj izradi su uzeli učešće tada najpoznatiji svjetski urbanisti i planeri (Ciborovski i dr.), donesen je Generalni urbanistički plan Budve (1969), koji je obuhvatio cio priobalni prostor opštine od Jaza do Buljarice. Rađen je za period do 1990. godine. Ovim generalnim planom Budva dobija ulogu isključivog turističkog centra više kategorije.

Iako u vrijeme kada su doneseni navedeni planovi, principi održivog razvoja - u savremenom smislu - nijesu bili poznati, treba reći da se prilikom njihove izrade i realizacije posebno vodilo računa da se osigura skladni odnos životne sredine i ljudske djelatnosti, u cilju očuvanja prirodnog bogatstva našeg primorja za buduće naraštaje.

Trodecenijski period od 1960. do 1990. godine karakterističan je - pored ostalog - po realizaciji tri grandiozna projekta na području budvanske opštine, koji u potpunosti korespondiraju sa najvišim dometima održivog razvoja. Prvi od njih je - dakako - naprijed pomenuti **elitni grad-hotel „Sveti Stefan“,** koji je za vrhunski kvalitet svojih usluga i jedinstveni ambijentalni šarm dobio najveća svjetska turistička priznanja (Zlatnu jabuku i dr.). S tim u vezi treba reći da je druga Jugoslavija u svijetu bila prepoznatljiva po svoja tri velika brenda - Dubrovniku, Svetom Stefanu i Josipu Brozu Titu. Dakle, Sveti Stefan je bio jedan od stožernih identiteta

te nekada velike, uređene i od čitavog svijeta poštovane države.

Drugi značajni projekat iz tog razdoblja bila je autentična **obnova i revitalizacija Starog grada Budve**. To je jedan od najvećih i najuspješnijih obnoviteljskih poduhvata na cijelom Mediteranu, koji je realizovan tokom osamdesetih godina prošlog vijeka. „Utvrđenim konceptom obnove nije bilo predviđeno samo prosto vraćanje onih funkcija i namjena koje je Stari grad imao prije zemljotresa, već dalje, šire i raznovrsnije obogaćivanje njihovog sadržaja u skladu sa dugoročnim interesima razvoja turizma čitave budvanske opštine, kako bi se u što većoj mjeri obezbijedila ekonomska i kulturna valorizacija uloženih sredstava. Naime, u planiranju i realizaciji obnove i revitalizacije stare Budve poseban naglasak je dat na tri bitne - ali u odnosu na stanje prije zemljotresa osjetno oplemenjene - funkcije: stanovanju, privređivanju i kulturi, uz očuvanje drevnog ambijenta i autentičnosti kao prepoznatljive šifre grada“ (Vlado Đ. Duletić: „*Budva od mita do stvarnosti*“, Budva, 2010, str. 176).

Najzad, izgradnja modernog i atraktivnog **turističkog naselja „Slovenska plaža“** predstavlja treći veliki poduhvat na fonu održivog turizma, koji je - takođe - realizovan tokom navedenog socijalističkog razdoblja. Ovim projektom je ostvarena savršena „kristalizacija“ domicilnog prirodnog ansambla u pogledu dramatično razuđenog reljefa, klimatskih odlika i načina života zainteresovanih korisnika (turista i njihovih domaćina). Kod planiranja i izgradnje „Slovenske plaže“ posebno se vodilo računa o očuvanju i hortikulturnom uređenju zelenih površina, što je jedan od bitnih zahtjeva održivog razvoja.

Kao rezultat respektovanja prirodnih resursa i uvažavanja principa održivosti, budvanski turizam je u periodu

Hotel Miločer

TN Slovenska plaža

od 1960. do 1990. godine bilježio relativno stabilan i dinamičan rast i razvoj. U tom periodu, iako u uslovima tzv. dogovorne ekonomije i rigidnog socijalističkog privrednog sistema, turistička privreda Budve je ostvarivala punu zaposlenost, pozitivne poslovno-finansijske rezultate i zadovoljavajuću likvidnost. Plate zaposlenih u turizmu, kao i u ostaloj privredi i javnom sektoru, redovno su isplaćivane. Osim toga, značajna finansijska sredstva su izdvajana za rješavanje stambenih pitanja zaposlenih radnika, kroz dodjelu stanova na korišćenje ili kredita za stambenu izgradnju. Prostorni i urbani razvoj odvijao se na prilično uravnoteženim ekonomskim i socijalnim osnovama, uz očuvanje prirodnih resursa i uvažavanje uspostavljenih proporcija i indikatora u važećim prostorno-planskim dokumentima.

Ovako odgovorni odnos opštine Budva i njene privrede prema vlastitom održivom razvoju narušen je početkom devedesetih godina XX vijeka, kada na prostorima SFR Jugoslavije počinje da bijesni krvavi građanski i vjerski rat. Umjesto sprovođenja nasušnih demokratskih i tržišnih reformi i daljeg trasiranja puta ka Evropi, najveći dio jugoslovenske populacije faktički je vraćen u XIX vijek. Okrutni i mračni nacionalizmi i šovinizmi postali su - nažalost - pokretačka sila društva. Ili, njegoševski rečeno: „Naši cari zakon pogaziše, [...] za pravilo ludost izabraše!".

Sve to je neminovno dovelo do razaranja mnogih civilizacijskih vrijednosti, kao i do derogiranja strateške orjentacije na dalji održivi razvoj, koji je proklamovan proglašenjem Crne Gore za ekološku dražavu. Tada nastupa petnaestogodišnji period velikog regresa i stagnacije crnogorskog i budvanskog turizma (od 1991. do 2006. godine). „Uzroci ovakvom stanju [...] nijesu bili ekonomske

naravi, već isključivo političke, odnosno patogenih političkih kretanja na prostoru bivše Jugoslavije, u koje je i Crna Gora, u nedostatku vlastitog političkog programa, bila nesrećno uključena" (Dr Rade Ratković: *„Razvoj hotelijerstva u Crnoj Gori"*, Budva, 2009, str. 125).

3. INDIKATORI ZA PRAĆENJE ODRŽIVOG TURIZMA

Za sagledavanje održivog turističkog razvoja, odnosno za implementaciju tzv. nosećeg kapaciteta određene destinacije bitni su indikatori održivog turizma, koji predstavljaju najmlađe sredstvo instrumentarija održivosti. Njihov razvoj je počeo od Svjetskog samita o zaštiti životne sredine i razvoju, koji je održan 1992. godine u Rio de Žaneiru.

Treba reći da Svjetska turistička organizacija pojam nosećeg kapaciteta definiše kao „maksimalan broj ljudi koji u isto vrijeme mogu da posjete turističku destinaciju, bez izazivanja štetnih posljedica po fizičko, ekonomsko i socio-kulturno okruženje i neprihvatljivog smanjenja zadovoljstva posjetilaca". Utvrđivanje nosećeg kapaciteta se koristi ne samo kao pokazatelj uticaja turističkog sektora na životnu sredinu, već i kao važna komponenta za planiranje prostornog razvoja turizma. Isto tako, može se posmatrati i kao sredstvo za implementaciju standarda održivog turizma u određenoj regiji.

Za iskazivanje i mjerenje nosećeg kapaciteta mogu da posluže indikatori održivog turizma, koji se - u tematskom pogledu - mogu podijeliti u pet glavnih grupa, i to:

- **ekonomski indikatori** (prikazuju ekonomske efekte turističkog privređivanja),
- **indikatori zadovoljstva posjetilaca** (imaju za cilj optimalno zadovoljavanje turističkih potreba),
- **kulturni indikatori** (odražavaju stepen njegovanja i očuvanja kulturnog identiteta lokalnog stanovništva),
- **socijalni indikatori** (imaju za cilj afirmaciju socijalnog integriteta lokalne zajednice u turističkoj destinaciji) i
- **ekološki indikatori** (odražavaju stepen zaštite i očuvanja životne sredine).

Imajući u vidu ovakvu globalnu podjelu zastupanih indikatora, održivi turizam se shematski prikazuje kao jednakostranični petougao, budući da treba da doprinese ravnomjernom i skladnom ostvarivanju ciljeva održivosti na pet različitih nivoa. Razumije se, ciljevi kojima se teži u oživotvorenju koncepcije održivog turizma istovremeno su i preduslovi za njihovo opredmećenje.

Budva - noću

Crkva Santa Maria in Punta

Shematski prikaz održivog turizma (Muller, 1993)

Treba reći da svaka turistička destinacija može imati svoju listu indikatora održivog turizma. Tako je - ilustracije radi - u Kalviji u Španiji bilo usvojeno čak 750 indikatora, s tim da je taj broj naknadno redukovan. S druge strane, u Meksiku su na nacionalnom nivou formulisani globalni indikatori, koji se - u zavisnosti od karakteristika turističke destinacije - primjenjuju na lokalnom nivou.

Što se tiče implementacije politike održivog razvoja u našoj zemlji, Vlada CG je u aprilu 2007. godine usvojila **Nacionalnu strategiju održivog razvoja**. U Akcionom planu za sprovođenje ove strategije nalazi se veliki broj prioritetnih zadataka (koji su u vezi sa opštim ciljevima), zatim mjere, rokovi, nosioci i indikatori održivog razvoja. Ovi indikatori su pretežno načelnog, a manje kvantitativnog karaktera. Stoga je neophodno da se ubuduće poradi na njihovoj daljoj standardizaciji, operacionalizaciji i kvantitativnoj mjerljivosti, kao i na proširenju njihove liste. U okviru toga posebna pažnja treba da se posveti daljem profilisanju i diverzifikaciji indikatora održivog turizma, s obzirom na njegove sveukupne ekonomsko-finansijske učinke i multiplikativno dejstvo i uticaj koji ima na ostalu privredu u Crnoj Gori. Time će se obezbijediti da indikatori održivosti imaju odlučujuću ulogu kod kreiranja ukupnog društveno-ekonomskog i prostornog razvoja, kao i usklađenog, stabilnog i validnog turističkog razvoja.

U skladu sa Nacionalnom strategijom održivog razvoja, Master planom razvoja turizma Crne Gore do 2020. godine (iz 2001. godine), Inoviranim Master planom (iz 2006. godine), Vlada CG je u novembru 2008. godine donijela **Strategiju razvoja turzma u Crnoj Gori do 2020. godine**. U ovoj razvojnoj strategiji turizam se tretira kao sektor orjentisan na održivost, pa su u pratećem Akcionom planu predviđeni ciljevi, mjere, prioriteti, rokovi i nosioci odgovornosti za realizaciju skladnog i

održivog razvoja crnogorskog turizma do 2020. godine.

Savremenom koncepcijom održivog razvoja, kao i indikatorima za praćenje efekata upravljanja turističkim destinacijama, posebno se bavio beogradski profesor i turizmolog **dr Dobrica Jovičić**, koji je objavio više knjiga i naučno-stručnih radova na tu temu. Pored ostalog, on je istraživao uticaj turizma na životnu sredinu i prostorni razvoj različitih turističkih centara (uključujući i Budvu), korišćenjem indikatora održivog turizma koje je formulisala Evropska unija. Rezultate istraživanja o primjeni komparativnih indikatora održivog turizma na primjeru Budvanske rivijere izložio je u svojoj knjizi „*Menadžment turističkih destinacija*".

„Primena indikatora se zasniva na sistemu kodiranja kojim se utvrđuju granične vrednosti za svaki indikator, na osnovu kojih se stanje razvoja turizma ocenjuje kao 1) *kritično*, 2) *podnošljivo* i 3) *održivo*. Zbog toga se ovi indikatori nazivaju indikatorima upozorenja" (Dr Dobrica Jovičić: „*Menadžment turističkih destinacija*", Beograd, 2002, str. 245). Sistemom kodiranja i utvrđivanjem graničnih vrijednosti iskazuju se tri karakteristične zone, i to:

- **crvena zona** ukazuje da je stanje u turističkom privređivanju i razvoju kritično i da je neophodno preduzeti radikalne i efikasne mjere za otklanjanje nastalih negativnih trendova i erozivnih socio-ekonomskih procesa,

- **žuta zona** označava da je situacija relativno podnošljiva, ali da je - opreza radi - potrebno kreirati preventivne mjere u cilju otklanjanja potencijalnih uzroka koji mogu izazvati eventualne devijacije u turističkom razvoju i

- **zelena zona** prikazuje da je postojeće stanje u razvoju turizma održivo, što je rezultat kvalitetnog i efikasnog upravljanja u proteklom periodu.

4. INDIKATORI ODRŽIVOG TURIZMA EU NA PRIMJERU BUDVANSKE RIVIJERE

Prikaz komparativnih indikatora održivog turizma Evropske unije i njihovog tumačenja i primjene u interpretaciji dr Dobrice Jovičića na primjeru Budvanske rivijere, daje se u sljedećem tabelarnom pregledu:

Tip indikatora	*Indikator*	*Tumačenje*	*Tumačenje za Budvansku rivijeru*
Ekonomski	Sezonski karakter prometa: % posjeta u punoj sezoni (3 mjeseca)	< 40% zelena zona 40-50% žuta zona > 50% crvena zona	80% crvena zona
	Odnos noćenja i smještajnih kapaciteta	> 150 zelena zona 120-150 žuta zona < 120 crvena zona	57 noćenja po ležaju crvena zona
	Koeficijent multiplikacije	još uvijek nije određeno	–
Zadovoljstvo turista	Ponovljene posjete: % ponovljenih posjeta u periodu od 5 godina	> 50% zelena zona 30-50% žuta zona < 30% crvena zona	35% inostranih turista žuta zona
Kulturni	Odnos smještajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva	< 1,1:1 zelena zona 1,1-1,5:1 žuta zona > 1,6:1 crvena zona	2,7:1 crvena zona
	Intenzitet turizma: broj noćenja (000) prema broju stanovnika (00)	< 1,1:1 zelena zona 1,1-1,5:1 žuta zona > 1,6:1 crvena zona	13:1 crvena zona

Socijalni	Učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu	treba porediti sa učešćem turizma u lokalnoj zaposlenosti	64,5% zadovoljavajući nivo žuta zona
	% turista koji ne dolaze posredstvom tur-operatora	> 70% zelena zona 50-70% žuta zona < 50% crvena zona	oko 30% cvena zona
Indikatori stanja životne sredine	Zemljište: % zemljišta na kome je izgradnja dozvoljena ali nije realizovana	< 10% zelena zona 10-20% žuta zona > 20% crvena zona	oko 30% cvena zona
	Korišćenje i zauzimanje zemljišta: % promjena u izgrađenosti destinacije u toku 5 godina	još uvijek nije određeno	5% povećanja izgrađenih kapaciteta u periodu 1985-90. Iako EU nije odredila tumačenje, vrijednost ovog indikatora može se označiti kao žuta zona
	Saobraćaj: % turista koji ne dolaze privatnim automobilom	> 20% zelena zona 10-20% žuta zona < 10% crvena zona	veći od 20% zelena zona

Kao što se na osnovu datog tabelarnog pregleda može zaključiti, od 10 indikatora održivog turizma na Budvanskoj rivijeri, koje je kvantifikovao i analizirao dr Dobrica Jovičić (radi se o podacima iz devedesetih godina prošlog vijeka), njih šest se nalazi u crvenoj zoni, tri indikatora pripadaju žutoj zoni, dok je samo jedan održivog karaktera i nalazi se u zelenoj zoni.

Na osnovu ovako obavljenih istraživanja, dr Jovičić je izveo „generalni zaključak da se razvoj turizma na Budvanskoj rivijeri ne ostvaruje u skladu sa principima održivog razvoja“ (Dr Dobrica Jovičić: „*Menadžment turističkih destinacija*“, Beograd, 2002, str. 264).

Imajući u vidu da je u prvoj deceniji XXI vijeka na budvanskom primorju došlo do eksplozije graditeljske aktivnosti, a posebno do izgradnje stanova za tržište, indikatori održivog turističkog razvoja budvanske opštine postali su još negativniji i devijantno ekstremniji. To najbolje ilustruju pojedini indikatori održivog turizma na ovoj rivijeri koje smo analizirali na osnovu ostvarenih pokazatelja u turističkoj 2010. godini.

5. EKONOMSKI INDIKATORI

1. <u>Sezonski karakter turističkog prometa.</u> Prema zvanično objavljenim Monstatovim podacima na Budvanskoj rivijeri je u prošloj godini, u svim oblicima smještaja (ukupno 68.429 kreveta), realizovano - u kvantitativnom pogledu - rekordnih 3.438.875 noćenja domaćih i inostranih turista. Od tog broja u tri mjeseca glavne sezone (jul, avgust i septembar) evidentirano je 2.819.182 noćenja ili 82% od ukupnog volumena noćenja ostvarenih u 2010. godini. Prema tome, sezonski karakter budvanskog turizma ne samo da se ne smanjuje nego - naprotiv - u 2010. godini pokazuje tendenciju rasta za dva procentna poena u odnosu na posmatranu 1999. godinu. Kada se uzme u obzir da - prema utvrđenim standardima Evropske unije - donja granična vrijednost za sezonsku koncentraciju turističkog prometa u

toku tri najintezivnija mjeseca ne bi trebalo da prelazi 50%, onda zastupani indikator od 80-82% na primjeru budvanskog turizma odražava alarmantno i pregrijano stanje, koje ukazuje na realnu opasnost od narušavanja životne sredine i na moguću pojavu neželjenih ekonomskih implikacija.

Velika koncentracija turista u ljetnjoj sezoni iziskuje opsežna investiciona ulaganja da bi se izgradili neophodni smještajni i drugi kapaciteti, kako bi se optimalno zadovoljile turističke potrebe u glavnoj sezoni. Ukoliko se tako dimenzionirani kapaciteti nedovoljno koriste u ostalih devet mjeseci (samo 18%), s razlogom se nameće pitanje ekonomske svrsishodnosti njihove izgradnje. Isto tako, zaposlenost lokalnog stanovništva u periodu van sezone je osjetno smanjena. Uz to, naglašena sezonska koncentracija turističkog prometa uzrokuje pojačani pritisak na izgrađene turističke kapacitete, kao i na - u tri mjeseca ljetnje sezone - evidentno ograničene komunalne fondove (vodosnabdjevanje, kanalizacioni sistem, elektrosnabdjevanje, odlaganje čvrstog komunalnog otpada, saobraćajna infrastruktura, parkiranje automobila i dr.).

Najzad, potencijal budvanskih plaža je takođe limitiran, budući da omogućava istovremeni prihvat oko 53.000 kupača (uz normativ od 6 m^2 plaže po kupaču). Ukoliko se oko 7.000 mjesta za kupače rezerviše za domicilno stanovništvo, primjenom koeficijenta istovremenosti broja turista i kupača od 1,4 (koji je utvrđen u Regionalnom prostornom planu *„Južni Jadran"*, Dubrovnik, 1968), dolazi se do podatka od 65.000 mogućeg istovremenog prihvata turista na Budvanskoj rivijeri. Procjene ukazuju da u pojedinim danima glavne sezone (naročito subotom i nedjeljom), zbog znatnog priliva tzv. vikend gostiju iz okolnih gradova (Cetinje, Podgorica, Danilovgrad, Nikšić, Kotor i dr.), broj posjetilaca dostiže i do 100.000. Ovako prenapregnuti

Plaža Jaz

Plaža Mogren

pokazatelji u vezi sa sezonskim karakterom turističkog prometa ukazuju da jedan od strateških ciljeva budvanskog turizma mora biti orjentisan na stvaranje takve raznolike ponude i tržišne sposobnosti tokom predsezone i postsezone, koja bi doprinijela rasterećenju ljetnjih mjeseci od prekobrojnih viškova turista i njihovoj redistribuciji po ostalim mjesecima u godini.

2. Odnos broja noćenja i smještajnih kapaciteta. Drugi validan indikator za praćenje efekata upravljanja turističkim destinacijama, odnosno održivog turizma jeste odnos noćenja i smještajnih kapaciteta, koji se iskazuje kroz broj dana pune zauzetosti raspoloživih receptivnih kapaciteta. Prema tumačenju eksperata Evropske unije zastupani indikator ekonomskog obrta koji se ostvaruje u destinaciji ne smije da bude ispod 120 noćenja po krevetu. Ukoliko se ovaj indikator kreće između 120 i 150 noćenja po krevetu, stepen komercijalne eksploatacije turističkih kapaciteta je relativno prihvatljiv, iako još uvijek nije na optimalnom i održivom nivou. Održivo korišćenje smještajnih kapaciteta se ostvaruje kada vrijednost ovog indikatora iznosi 150 i više noćenja po krevetu u toku jedne godine.

Iako se radi o ekonomski najprobitačnijem dijelu turizma naše Republike, prosječna iskorišćenost izgrađenih kapaciteta u budvanskom turizmu je veoma niska. U 2010. godini ona je iznosila svega 50 noćenja po krevetu, što daleko zaostaje u odnosu na naprijed navedenu održivu komercijalnu eksploataciju od 150 ili više noćenja po ležaju. U studiji o razvoju budvanskog turizma *„Budva od mita do stvarnosti"* autor ovog priloga, računajući dane pune zauzetosti, iznio je podatke o iskorišćenosti turističkih kapaciteta po pojedinim karakterističnim godinama, i to:

a) 1973 – 75 noćenja po krevetu,
b) 1978 – 76 noćenja po krevetu,

c) 1984 – 70 noćenja po krevetu,
d) 1987 – 77 noćenja po krevetu i
e) 1991 – 48 noćenja po krevetu.

Prema tome, korišćenje raspoloživih kapacitete u poslovno-turističkoj 2010. godini, u kojoj je - mjeren brojem noćenja - realizovan rekordni promet u istoriji budvanskog turizma, osjetno je niže u poređenju sa onim iz sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka. Kao što se iz navedenih podataka može zaključiti, nivo pune iskorišćenosti kapaciteta u prethodnoj godini gotovo da se podudara sa istim pokazateljem ostvarenim u ratnoj 1991. godini, u kojoj je po krevetu realizovano samo dva noćenja manje nego 19 godina kasnije. Ovaj indikator na najflagrantniji način ilustruje stepen neodrživog razvoja budvanskog turizma u protekle dvije decenije.

Ovako nisko korišćenje izgrađenih receptivnih kapaciteta je, prije svega, posljedica njihove neadekvatne strukture, u kojoj dominiraju komplementarni nad osnovnim objektima. Tako je u prošloj 2010. godini taj odnos bio 78,4:21,6 u korist komplementarnih kapaciteta. „Radi se o nepovoljnoj strukturi, posebno kad se ima u vidu da konkurentske zemlje kao Španija (48,2%) i Grčka (60,8%) imaju mnogo bolji odnos u korist osnovnog smještaja" (Dr Silvana Đurašević: „*Turistička putovanja*", Podgorica, 2008, str. 265).

Iz tih razloga, kod dizajniranja koncepta održivog razvoja budvanskog turizma naglasak treba dati na prestrukturiranju ovako nepovoljne turističke smještajne infrastrukture, tako što bi se u budućnosti posebno stimulisala i podržala izgradnja hotela od 4-5 zvjezdica koji bi bili otvoreni tokom cijele godine, a destimulisala i usporavala gradnja stanova za odmor i privatnih apartamana.

3. <u>Koeficijent multiplikacije.</u> Poznato je da turističko privređivanje indukuje čitav ciklus dalje potrošnje i zaposlenosti u drugim djelatnostima lokalne ekonomije (trgovina, saobraćaj, komunalna privreda, sajamsko poslovanje, bankarstvo i dr.). Svi ti direktni i indirektni efekti koji se pozitivno odražavaju na povećanje prinosne snage ostale privrede iskazuju se kroz koeficijent multiplikacije.

Međutim, Evrposka unija nije definisala način izračunavanja ovog koeficijenta, pa se on najčešće posmatra kroz učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu. U boljim turističkim godinama učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu opštine Budva iznosi oko 70%. Ako se uzmu u obzir i djelatnosti, koje su - takođe - u funkciji turističkog razvoja, onda učešće turizma u neto društvenom proizvodu ove opštine iznosi blizu 90%.

Namjenska korist od turizma nije značajna za ekonomiju i društvo samo zbog broja posjetilaca i njihovog neposrednog finansijskog doprinosa, već i po tome što u njemu mnoge druge djelatnosti nalaze svoje dopunsko tržište. Osim toga, turizam ostvaruje pozitivan uticaj na otvaranje novih radnih mjesta, izgradnju infrastrukture, povećanje poreznog profita i priliv stranog kapitala, kao i na obrazovno-kulturnu emancipaciju stanovnika lokalne zajednice.

Multiplikativni efekti turizma se - s druge strane - smanjuju ako turisti više troše uvoznu robu i usluge. Neke procjene kazuju da troše preko 60% uvoznih proizvoda koje treba isključiti iz ciklusa lokalne multiplikacije. Kako je operacionalizacija koeficijenta lokalnog turističkog uvećanja prilično složena i zahtjevna, ovaj ekonomski indikator održivog turizma eksperti Evropske unije još uvijek nijesu precizno normirali i egzaktno profilisali.

6. INDIKATORI ZADOVOLJSTVA TURISTA

1. Ponovljene posjete turista. Indikator zadovoljstva turista podrazumijeva procenat turista koji su tokom proteklih pet godina ponovo posjetili određenu turističku destinaciju. Kada ovaj procenat prelazi preko 50%, za destinaciju se može reći da je atraktivna i da turistima pruža zadovoljstvo visokog kvaliteta. Ukoliko se procenat kreće između 30% i 50% zadovoljstvo turista je u osnovi pozitivno, ali bi kvalitet turističkog proizvoda mogao biti i bolji. Ako su vrijednosti zastupanog indikatora ispod 30%, onda je zadovoljstvo turista kvalitetom ponude i ostvarenih doživljaja nezadovoljavajuće.

Razumije se, za pribavljanje predmetnih podataka neophodno je sprovesti odgovarajuća anketna istraživanja. Prema dr Jovičiću stanje u Budvi (sa 35% ispitanika koji su

Ostrvo Sv. Nikola prije devastacije

se izjasnili da su već boravili na ovoj destinaciji i sa 31% onih koji su izrazili namjeru da ponovo posjete Budvansku rivijeru) dugoročno je neodrživo i ukazuje na potrebu preduzimanja hitnih mjera za unapređenje i modifikaciju razvoja turizma.

7. KULTURNI INDIKATORI

1. Odnos smještajnih kapaciteta i broja lokalnih stanovnika. Ovaj indikator održivog turizma predstavlja mjerljiv izraz mogućih uticaja na održivost kulturnog identiteta lokalnih zajednica. S tim u vezi prihvatljivom se može ocijeniti situacija ukoliko broj kreveta u odnosu na broj stanovnika ne prelazi odnos od 1,5:1. Ukoliko raspoloživi smještajni kapaciteti premašuju broj stanovnika više od 1,6 puta, situacija se može smatrati kritičnom, jer lokalna zajednica trpi snažni pritisak intenzivne turističke izgradnje.

Što se tiče Budvanske rivijere zastupani pokazatelj održivog turizma je više nego alarmantan. Naime, u prošloj 2010. godini broj turističkih ležajeva (68.429) je gotovo četiri put veći od broja stanovnika opštine Budva (17.333). Kad se tome dodaju kreveti u vikend stanovima i kućama (koje još uvijek niko nije uspio da evidentira, a koji dostižu brojku od nekoliko desetina hiljada), onda postaje jasno u kojoj je mjeri narušen prepoznatljivi mediteranski kulturno-civilizacijski identitet lokalnog stanovništva, kao i identitet urbanog prostora, koji se odražava kroz urbanizam i arhitekturu.

2. Intenzitet turizma. Intenzitet turističkog razvoja se iskazuje odnosom godišnjeg broja turističkih noćenja (izražen u hiljadama) i broja domicilnih stanovnika (izražen u stotinama). Prema podacima za 2010. godinu, ova proporcija

je iznosila skoro 20:1, što znači da su stanovništvo budvanske opštine i njegov kulturni identitet u prošloj godini bili pod izuzetno snažnim pritiskom turističkih posjetilaca. Ovako previsok nivo kulturne saturacije negativno utiče na lokalnu sredinu i osjetno umanjuje kvalitet turističkog doživljaja.

8. SOCIJALNI INDIKATORI

1. Učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu i zaposlenosti. Zastupano procentualno učešće predstavlja indikator koji pokazuje u kojoj mjeri lokalna zajednica ostvaruje benefite od turističkog privređivanja. Pošto ne raspolažemo najnovijim podacima, koji bi poslužili za iskazivanje ovog indikatora održivosti budvanskog turizma, oslonićemo se na pokazatelje iz devedesetih godina prošlog vijeka, kada je učešće turizma u ukupnoj vrijednosti lokalnog neto društvenog proizvoda iznosilo 64,5% (1994). Kao dopuna ovog indikatora koristi se i učešće turizma u zaposlenosti aktivno domicilnog stanovništva, koje je - ne računajući komplementarne djelatnosti - iznosilo 47%. Ukoliko se tome doda sezonski priliv radne snage, učešće budvanskog turizma u ukupnoj lokalnoj zaposlenosti bilo bi još veće.

Naprijed navedeni pokazatelji ukazuju na činjenicu da hotelsko-turistička privreda predstavlja dominanatnu privrednu djelatnost u opštini Budva. Međutim, prevalentna tendencija ukupnog društvenog i materijalnog razvoja ove lokalne sredine, orjentisana na što potpuniju valorizaciju domicilnih komparativnih prednosti za razvitak turizma, dovela je - u velikoj mjeri - do mono-sektorske privredne strukture opštine.

Ovakav jednostrani i mono-funkcionalni razvoj

budvanske privrede pokazao je određene slabosti i defekte, koji su posebno došli do izražaja poslije razornog zemljotresa iz 1979. godine, kao i tokom ratnih zbivanja i zaoštrene ekonomske krize u periodu od 1991. do 2000. godine. Stoga razvojnu energiju u decenijama koje slijede, treba, osim u dalji kvalitetni razvoj turizma, usmjeriti ka eliminisanju uspostavljene mono-sektorske strukture privređivanja i postepenom oslobađanju budvanske opštine od pretjerene zavisnosti od turizma. Razumije se, većom diverzifikacijom privredne strukture osigurao bi se skladniji i održiviji razvoj budvanskog područja, sa višestruko pozitivnim posljedicama.

2. Nezavisnost lokalne turističke privrede. Predmetni indikator održivosti turizma iskazuje se kao odnos između procenta turističkih posjeta koje se ostvaruju neposrednim rezervisanjem i procenta posjetilaca koji stižu posredstvom agencija i tur-operatora. S tim u vezi treba reći da je jedna od najnegativnijih karakteristika poslovanja na destinacijama masovnog turizma, kakva je - uostalom - i Budva, njihova pretjerena zavisnost od inostranih agencija, jer, kao što je dobro poznato, one nemaju dovoljno sluha, osjećaja i potrebe za promjenu karaktera i fizionomije takvih destinacija.

Na primjeru Budvanske rivijere, procenat turista koji dolaze organizovano, posredstvom tur-operatora i agencija, kreće se oko 70%. Prema kriterijumima EU, ovako visoka zavisnost od posrednika smatra se pokazateljem neodrživog turizma. To je - prije svega - rezultat predatorskog ponašanja turističkih agencija, koje dovodi do njihovog imanentnog monopolskog položaja u pregovorima sa predstavnicima relativno bespomoćnih destinacija.

Velja maslina u Ivanovićima

Toljendolski maslinjak u Ivanovićima

Hotel Splendid

Plaža Kamenovo

Plaža Pržno

9. INDIKATORI STANJA ŽIVOTNE SREDINE

1. <u>Korišćenje zemljišta za izgradnju.</u> „Odnos površine zemljišta predviđenog za turističku izgradnju i njegovog dela na kome je izgradnja već realizovana, predstavlja indikator mogućeg, ali ne i obaveznog, ubrzanog i nekontrolisanog razvoja u budućem periodu“ (Dr Dobrica Jovičić: „*Menadžment turističkih destinacija*“, Beograd, 2002, str. 250). U pogledu procenta zemljišta koje čeka na izgradnju turističkih objekata u skladu sa važećim planskim dokumentima, budvanska opština se - takođe - nalazi u nezavidnom položaju. Budući da predmetni procenat iznosi oko 30%, ovo stanje se može ocijeniti kao neodrživo (crvena zona). Iz tih razloga je neophodno pristupiti preispitivanju i reviziji postojećih prostorno-urbanističkih planova, te njihovom usklađivanju sa proklamovanim principima održivog razvoja.

2. <u>Promjene u izgrađenosti destinacije u toku pet godina.</u> Iako eksperti EU još uvijek nijesu definisali vrijednosti ovog standarda, procenat promjena u izgrađenosti nekog područja, koji je tokom petogodišnjeg perioda veći od 2%, pojedini autori smatraju neodrživim razvojem. U slučaju Budvanske rivijere zastupani pokazatelj (mjeren stepenom povećanja smještajnih kapaciteta) u razdoblju od 2006. do 2010. godine iznosi čak 44%. Ovakav dinamičan rast turističkih kapaciteta ukazuje na zabrinjavajuće stanje i neophodnost da se nastali eksponencijalni trendovi uspore ili zaustave, a naročito kada se radi o komplementarnom smještaju.

3. <u>Procenat turista koji ne dolazi privatnim automobilom.</u> U proteklih pet decenija saobraćaj je bio

veoma značajan činilac u razvoju turizma na budvanskom primorju. S tim u vezi treba naglasiti da je procenat turista koji ne koriste sopstveni automobil bitan pokazatelj potencijalne saobraćajne zagušenosti, problema parkiranja, nivoa buke i kvaliteta vazduha u svakoj, pa i u ovoj destinaciji. U tom pogledu posebno je značajno da najveći broj inostrane turističke klijentele dolazi avio-prevozom (posredstvom aerodroma u Tivtu i Podgorici). Kao što je poznato, gosti iz Srbije su dobrim dijelom orjentisani na željeznički i autobuski saobraćaj. Kada se sve navedeno ima u vidu, iako nijesu vršena posebna istraživanja, može se pretpostaviti da više od 50% turista koji posjećuju Budvansku rivijeru ne dolazi privatnim automobilom. U tom kontekstu, od deset analiziranih, jedino ovaj indikator ispunjava kriterijume održivog turističkog razvoja koje su postavili i definisali eksperti Evropske unije.

Međutim, Budva, Bečići, Sveti Stefan i Petrovac se u danima vikenda (subotom i nedjeljom), tokom glavne turističke sezone, suočavaju sa izrazitim problemima saobraćajne zagušenosti i parkiranja motornih vozila, zbog velikog priliva posjetilaca iz unutrašnjosti Crne Gore koji sopstvenim automobilom dolaze na budvanske plaže radi rekreacije i kupanja. Veliki deficit parking mjesta u ljetnjem periodu može se riješiti jedino izgradnjom višespratnih garaža koje bi bile locirane u najfrekventnijim djelovima turističkih mjesta.

4. <u>Ostali indikatori stanja životne sredine.</u> Ostali indikatori stanja i zaštite životne sredine još uvijek nijesu precizno utvrđeni na nivou Evropske unije. Međutim, u nastavku ovog izlaganja prezentovaćemo neke od njih, kako bi formirali što potpuniju sliku o aspektu ekološkog razvoja budvanskog turizma.

Veoma je važno da područje budvanske opštine karakteriše **čist vazduh** koji predstavlja osnov za zdravlje i život ljudi i čitavog ekosistema. Sve izmjerene vrijednosti s tim u vezi nalaze se ispod strogih evropskih standarda dozvoljene zagađenosti vazduha. Za sada zadovoljavajući kvalitet vazduha mogao bi se podići na još veći nivo, ukoliko bi se perspektivno pristupilo izmještanju Jadranske magistrale iz centra Budve i Bečića. Time bi se uveliko riješio problem segregacije tranzitnog od lokalnog saobraćaja, što bi osjetno smanjilo količinu štetnih izduvnih gasova u ovim turističkim mjestima.

Nadalje, posebno je značajno što je tokom prošle godine, izgradnjom i puštanjem u eksploataciju Regionalnog vodovoda za Crnogorsko primorje, trajno i na kvalitetnim osnovama **razrješen problem vodosnabdjevanja** i budvanskog primorja. Realizacijom ovog projekta konačno su obezbijeđene dovoljne količine vode za nesmetani razvoj održivog turizma na Budvanskoj rivijeri.

Stanje druga dva bitna medija zaštite životne sredine na području budvanske opštine ne zadovoljava potrebne tehničke standarde koje zahtijeva i postavlja savremeni turizam. Naime, radi se o tretmanu otpadnih voda i čvrstog komunalnog otpada.

Osnovni **problem kanalizacije i sanitacije** na budvanskom primorju ogleda se u tome što ne postoje postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda prije odvođenja podmorskim ispustima u more, što je vrlo nepovoljno rješenje sa ekološkog aspekta očuvanja kvaliteta plaža i priobalnog mora. Međutim, budvanska opština je nedavno - nakon obezbjeđenja potrebnih kreditnih sredstava od njemačkog partnera - otpočela sa pripremnim radovima na izgradnji sistema za prečišćavanje otpadnih voda po najvišim ekološkim standardima, kapaciteta 190.000 stanovnika, zajedno sa

saniranjem pripadajuće kanalizacione mreže, pumpnim stanicama i podmorskim ispustima. Zastupani projekat će biti realizovan, u okviru dvije planirane faze, do 2020. godine, što dugoročno treba da riješi jedno od gorućih otvorenih pitanja održivog turističkog razvoja na potezu od Jaza do Buljarice.

Drugi hronični problem iz domena infrastrukturne opremljenosti budvanskog područja jeste još uvijek neriješen **tretman čvrstog komunalnog otpada**. Njega je faktički nametnuo i zaoštrio dinamičan razvoj turizma na Budvanskoj rivijeri u proteklih četrdesetak godina. Čini se da je u traženju kvalitetnog i trajnog rješenja za predmetni problem bilo prilično lutanja i nesnalaženja. Pri tome se uspostavila i odomaćila neadekvatna praksa da, koje god rješenje bilo u funkciji, način odlaganja komunalnog otpada bude - po pravilu - u koliziji sa najosnovnijim sanitarnim uslovima i elementarnim principima zaštite životne sredine što je izazivalo opravdane reakcije lokalnog stanovništva.

Do sada su u opticaju bile brojne opcije za deponovanje otpada, manje-više sve palijativnog karaktera (deponija iznad Petrovca, Košljun, Topliš, Trešanjski mlin, Lovanja, cetinjska deponija, podgorička deponija Livade, spalionica smeća na Brajićima i dr.), ali još uvijek nije pronađeno optimalno rješenje koje bi obezbijedilo efikasno upravljanje komunalnim otpadom na savremenim osnovama. Dok se - u vezi s tim - ne sagledaju i apsolviraju sve otvorene dileme, Budva će i dalje čekati na trajno rješenje adekvatnog zbrinjavanja komunalnog otpada, što protivrječi osnovnim principima razvoja održivog turizma na Budvanskoj rivijeri.

Svetostefanske plaže

Drobni pijesak

Petrovac

10. GLOBALNA OCJENA O STEPENU ODRŽIVOG RAZVOJA BUDVANSKOG TURIZMA

Rezultati do kojih su došli kako dr Dobrica Jovičić tako i autor ovog priloga o održivom razvoju budvanskog turizma (ali ne samo oni, nego i brojni drugi istraživači i analitičari), u većini slučajeva ne zadovoljavaju osnovne postulate i kriterijume koje je proklamovala Evropska unija u vezi sa održivim razvojem. S druge strane, indikatori stanja životne sredine, uključujući i one za koje EU nije definisala granične vrijednosti, pokazuju da razvoj turizma u budvanskoj opštini nije - u dovoljnoj mjeri - usklađen ni sa zaštitom životne sredine.

U vezi sa ovakvim globalnim ocjenama treba reći da se najakutniji problemi održivog razvoja budvanskog turizma ogledaju u sljedećem, i to:

- turistički promet na Budvanskoj rivijeri ima izrazitu sezonsku koncentraciju u kratkom ljetnjem periodu (80-82%), što prouzrokuje nepovoljne ekonomske i ekološke posljedice;
- prosječna iskorišćenost izgrađenih smještajnih kapaciteta je izuzetno niska (u 2010. godini iznosila je svega 50 noćenja po krevetu);
- nemilosrdno trošenje, odnosno „žderanje“ najatraktivnijeg priobalnog prostora, najčešće u vidu bespravne, hipertrofirane i haotične izgradnje sekundarnih stambenih jedinica namijenjenih ne za rješavanje stambenih pitanja lokalnog stanovništva, već za dalju prodaju na tržištu nekretnina (tzv. budvanski sindrom, odnosno „budvanizacija“);
- od bespravne i nekontrolisane izgradnje nijesu bili pošteđeni ni brojni stoljetni maslinovi zasadi, kao ni samo autentično i unikatno srednjovjekovno jezgro stare Budve, koje predstavlja jedini zaštićeni spomenik kulture I kategorije

na području budvanske opštine (štaviše, postojale su ideje da se čak i u zoni jedinstvenog i raskošnog miločerskog parka dozvoli izgradnja vila i stanova za tržište);

- flagrantno kršenje Barselonske konvencije koju je 2007. godine ratifikovala i Skupština Crne Gore (Protokolom o integralnom upravljanju priobalnim područjima Sredozemlja iz okvira ove konvencije, većina mediteranskih zemalje se obavezala da će za sve nove projekte zabraniti izgradnju na udaljenosti od 100 m od obalne linije);

- neshvatljivo i neobjašnjivo četvorogodišnje „iskopčavanje" elitnog hotela „Sveti Stefan" iz turističke ponude Budve, zbog nesinhronizovane, trome i neefikasne rekonstrukcije od strane njegovog zakupca, čime je nanijeta ogromna i nenadoknadiva šteta imidžu i ugledu Crne Gore kao prestižne turističke destinacije;

- otpadne vode se, bez prethodnog prečišćavanja, ispuštaju podmorskim ispustima dužine od 1.350 do 2.550 m direktno u more, na dubinu od oko 40 m;

- odlaganje i tretman čvrstog komunalnog otpada je - takođe - gorući problem budvanske opštine (s tim u vezi još uvijek nije iskristalisana jasna vizija kako da on bude uskoro otklonjen i prevaziđen);

- upravljanje drumskim saobraćajem nije riješeno na adekvatan i kvalitetan način, s obzirom da su za turizam XXI vijeka saobraćajne mogućnosti Jadranske magistrale veoma skromne i ograničene (dvije kolovozne trake, mali radijusi, velike krivine i usponi, ograničene brzine, neposredni prolazak kroz urbana naselja, nedovoljni kapacitet u turističkoj sezoni i dr.) i

- zbog neplanske i haotične gradnje veoma je izražen problem pristupnih puteva do pojedinih naselja, a evidentan je i nedostatak parking prostora na Budvanskoj rivijeri u cjelini, a posebno za vrijeme ljetnje turističke sezone.

Treba reći da naznačeni problemi, ali i brojni drugi koji - zbog ograničenog prostora ovog rada - nijesu navedeni i analizirani, trajno i ozbiljno narušavaju osnovu održivog turizma na budvanskom primorju. Prevalentna orjentacija na razvoj masovnog turizma, uz enormni rast komplementarnog turističkog smještaja i ekspanziju gradnje stanova za tržište, dovela je do drastične saturacije budvanskog prostora i degradacije životne sredine uzanog priobalnog pojasa. U odsustvu koncepcije održivog turističkog razvoja, budvansko područje je u proteklih dvadesetak godina postalo permanentno gradilište. Sve je to uslovilo neodrživo turističko privređivanje, na što naprijed analizirani i matematički operacionalizovani indikatori EU zorno ukazuju.

Stoga se, kao urgentna obaveza, nameće da se što prije - bez odlaganja - pristupi kreiranju koncepta održivog razvoja budvanskog turizma. Na osnovu kompleksne analize niza indikatora EU, u tom razvojnom dokumentu trebalo bi - pored ostalog - redefinisati procjenu optimalnog nosećeg kapaciteta na Budvanskoj rivijeri i predvidjeti instrumente, mjere i aktivnosti održivog upravljanja turizmom, čijom bi se dosljednom primjenom razvoj ove djelatnosti, prirodni resursi i zaštita životne sredine doveli u željeni i objektivno mogući sklad.

11. IZRADA KONCEPCIJE ODRŽIVOG RAZVOJA BUDVANSKOG TURIZMA

Ocjenjujući ukupno stanje održivosti turizma na Budvanskoj rivijeri, može se reći da je njegov dosadašnji razvoj, a naročito u protekle dvije decenije, bio neodrživ. Kao što je nedvosmisleno pokazano, u budvanskom turizmu prisutni su

„monokultura“, nedovoljno korišćenje izgrađenih kapaciteta, snažni pritisak na prirodne resurse i životnu sredinu, kao i neefikasnost turističkog sistema.

Da bi se zaustavili navedeni negativni procesi i podigao kvalitet turističkog doživljaja, potreban je razvoj tzv. ljudskijeg i humanijeg turizma, „turizma sa ljudskim likom“, zdravijeg turizma, eko turizma, odgovornog turizma, odnosno turizma sa uviđavnošću i budućnošću. Scenario ovakvog turističkog razvoja se može uspostaviti ukoliko shvatimo i prihvatimo da se raspoloživi budvanski prostor (od Jaza do Buljarice) mora dugoročno eksploatisati, a ne kratkoročno potrošiti za jednu ili dvije decenije.

Pri tome, održivi turistički razvoj po svojoj suštini ne teži ograničavanju razvoja po svaku cijenu, već razvoju koji bi bio obazriv, kako bi se stvorili uslovi da se domicilni prirodno-turistički resursi što bolje očuvaju i optimalno ekonomski valorizuju. Njihovo očuvanje tretira se kao alat u procesu daljeg održivog razvoja, kako bi se zaštitili interesi budućih generacija. U tom smislu održivi razvoj se prepoznaje kao izazov budućnosti.

S druge strane, Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore pod pojmom „održivost u turizmu“ podrazumijeva razvoj:

„- koji poštuje ekonomske, ekološke i socijalne principe u međusobno uravnoteženom odnosu;
- koji ne iscrpljuje prirodne resurse, nego ih koristi samo u mjeri koja obezbjeđuje da ostanu na raspolaganju i budućim generacijama;
- koji čuva kulturnu raznovrsnost i identitet, a pritom stimuliše sklad društva i
- pored toga, ima u vidu zadovoljstvo turista“ (Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine: „*Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine*“, Podgorica, 2008, str. 69).

1. <u>Prostorni plan za Crnogorsko primorje.</u> U cilju saniranja posljedica pogubnog i devastirajućeg investicionog buma na Crnogorskom primorju, koji je eksplodirao naročito tokom protekle decenije, kao i zbog nasušne potrebe ostvarivanja politike održivog razvoja, Vlada CG planira da uskoro donese odluku o izradi Prostornog plana za ovaj region. Pripremom i donošenjem zastupanog regionalnog prostornog plana, Crna Gora - kao mediteranska država - treba da ispuni obavezu prema potpisanoj Barselonskoj konvenciji, u smislu oživotvorenja principa održivog razvoja, zabrane gradnje u pojasu od 100 m od obalne linije, dosljedne zaštite eko sistema i očuvanja domicilnog biodiverziteta.

Razumije se, prostorno planiranje je najpodesnije sredstvo za rješavanje nastalih protivrječnosti i konflikata u korišćenju prostora kao našeg najvažnijeg resursa. Zato izradu i donošenje Prostornog plana za Crnogorsko primorje treba iskoristiti za popravljanje, transformaciju, rekonstrukciju, revitalizaciju, oplemenjivanje i za svestranu urbanu i ekonomsku renesansu ove regije, koja je u minulim godinama bila izložena snažnoj agresiji raznoraznih investitora, mešetara i trgovaca kvadratnim metrima zemljišnih i stambenih površina.

2. <u>Kreiranje koncepcije održivog razvoja budvanskog turizma.</u> Imajući u vidu stvorene disproporcije u društvenom i materijalnom razvoju budvanske opštine, kod kreiranja pomenutog regionalnog prostornog plana posebnu pažnju treba posvetiti izradi koncepcije održivog turističkog razvoja na ovom dijelu našeg primorja. Drugim

riječima, na bazi sveobuhvatne analize postojećeg stanja, uz respektovanje komparativnih indikatora održivog turizma EU, potrebno je - prije svega - iznova procijeniti turistički noseći kapacitet, realne potencijale i zaštitu životne sredine na Budvanskoj rivijeri, kako bi se - umjesto dosadašnjeg prividnog, potrošačkog prosperiteta - inaugurisali strateški principi održivog razvoja. Pri tome se akcenat mora staviti na unapređenje kvaliteta, a ne kvantiteta ponude bazirane na izgradnji novih turističkih kapaciteta. Time će se potpunije zadovoljiti zahtjevi i potrebe sadašnje generacije, uz očuvanje i zaštitu prirodnih resursa u cilju njihove kvalitetne valorizacije od strane budućih naraštaja.

3. Turistički noseći kapacitet. Kao što je rečeno, u sklopu izgradnje koncepta održivog razvoja budvanskog turizma treba što realnije sagledati njegov noseći kapacitet. S tim u vezi, pojedini autori noseći kapacitet definišu kao „obim turističkih aktivnosti koje mogu da se obavljaju bez nastajanja ozbiljnije štete za destinaciju". S druge strane, Svjetska turistička organizacija pojam nosećeg kapaciteta tretira kao „maksimalan broj ljudi koji u isto vrijeme mogu da posjete turističku destinaciju, bez izazivanja štetnih posljedica po fizičko, ekonomsko i socio-kulturno okruženje i neprihvatljivog smanjenja kvaliteta zadovoljstva posjetilaca". Ovako definisan i implementiran noseći kapacitet je presudan za održivi razvoj i zaštitu životne sredine. Drugim riječima, noseći kapacitet predstavlja važnu komponentu planiranja razvoja turizma, odnosno bitan mehanizam za definisanje standarda održivog turizma.

Turistički noseći kapacitet podrazumijeva četiri vrste nosivosti, i to:

- **fizičku nosivost** (granica iza koje počinje da se dešava trošenje ili ekološki problemi),

- **psihološku nosivost** (najniži stepen zadovoljstva turista prije nego što počnu da traže alternativne destinacije),
- **socijalnu nosivost** (nivo tolerancije lokalnog stanovništva na prisustvo i ponašanje turista) i
- **ekonomsku nosivost** (sposobnost apsorbovanja turističkih aktivnosti bez potiskivanja poželjnih lokalnih aktivnosti).

Imajući u vidu navedene komponente nosećeg kapaciteta, treba reći da se njegovo utvrđivanje i implementacija mogu smatrati aktivnošću u procesu planiranja razvoja održivog turizma. U tom kontekstu noseći kapacitet nije samo broj koji se izračunava na osnovu nekog jednostavnog matematičkog modela, nego jedan kompleksan izraz međuzavisnosti i međuuticajnosti različitih faktora, koji nijesu međusobno kompatibilni. Stoga je pri izračunavanju turističkog nosećeg kapaciteta neophodno obaviti detaljna istraživanja kako bi se za određenu destinacijsku oblast utvrdio njegov optimalni nivo.

Pri tome, procjena nosećeg kapaciteta ne mora biti fiksno iskazana, poput - recimo - broja posjetilaca. Prihvatljivije je ukoliko se utvrde gornje i donje granice nosećeg kapaciteta. Na ovaj način se obezbjeđuje ne samo maksimalni, nego istovremeno i minimalni nivo razvoja, koji predstavlja donju granicu održivosti lokalnih zajednica i turističkog privređivanja.

U zastupanom radu ne bismo se posebno bavili definisanjem turističkog nosećeg kapaciteta za budvansko područje, pošto on treba da bude rezultat jedne šire naučne i stručne elaboracije u sklopu izrade koncepta održivog razvoja budvanskog turizma, odnosno pripreme i donošenja Prostornog plana za Crnogorsko primorje.

4. Neki standardi za implementaciju politike održivog turističkog razvoja. U ovom prilogu za

izgradnju koncepcije održivog razvoja budvanskog turizma apostrofiraćemo neke standarde, mjere i aktivnosti, koje primjenjuju pojedine poznate mediteranske turističke destinacije. Razumije se, svrsishodnost i opravdanost zastupanih standarda trebalo bi razmotriti u procesu strateškog planiranja održivog turizma na Budvanskoj rivijeri, odnosno na Crnogorskom primorju.

Pošto nema potrebe da ih posebno elaboriramo, njihov popis - uz kraće komentare - taksativno navodimo u nastavku ovog rada, i to:

- zabrana gradnje u pojasu od 100 m od obalne linije (obaveza proizilazi iz Barselonske konvencije, odnosno iz njenog pratećeg Protokola o integralnom upravljanju priobalnim područjima Sredozemlja potpisanog januara 2008. godine u Madridu),

- zabrana gradnje u zoni starih maslinovih zasada, jer se maslina - s razlogom - smatra magičnim melemom Mediterana i kraljicom svih stabala (u proteklih dvadesetak godine na budvanskom primorju je nemilosrdno iskrčeno na desetine hiljada maslinovih stabala radi nelegalne stambene i turističke izgradnje);

- od smještajnih kapaciteta dozvoliti izgradnju samo hotela sa 4-5 i više zvjezdica (standard španskog ostrva Gran Kanarija);

- inkorporirati standard da se najmanje 70% spoljne fasade turističkog objekta obradi u kamenu, koji je na ovim prostorima od pamtivijeka predstavljao dominantni graditeljski elemenat;

- za sve nove smještajne objekte uvesti normativ od najmanje 30 m^2 izgrađenog korisnog prostora po posjetiocu;

- za svaki novi turistički krevet predvidjeti najmanje 60 m^2 zelenih površina i sportsko-rekreativnih terena, što

Plaža u Buljarici

prvenstveno podrazumijeva uređenje pejzaža i podizanje zelenih zasada (standard španskog ostrva Majorka);

- svaki građevinski zahvat na budvanskom području treba da se uklopi u okolni prirodni, mediteranski pejzaž i da - pri tome - ne naruši uspostavljenu ekološku ravnotežu;

- implementirati trend umjerene gustine izgrađenosti turističkih kapaciteta, što podrazumijeva izgradnju objekata do pet spratova, između kojih se nalazi dosta parkovskih i zelenih površina i prostora za zabavu, sport i rekreaciju (u tom kontekstu treba što prije pristupiti reviziji nedavno usvojenog DUP *„Budva - centar"*, kako bi se njegovom radikalnom izmjenom spriječila pogubna gradnja planiranih dvadesetak solitera od 13 do 20 spratova na potezu od plaže Mogren do Zavale, koja bi ovaj drevni i živopisni mediteranski grad pretvorila u njegovu negaciju, tj. u neprimjerenu, nehumanu i anticivilizacijsku, „dubaizovanu" Budvu);

- kod utvrđivanja turističkog nosećeg kapaciteta treba - pored ostalog - uzeti u obzir kapacitet plaža na budvanskom primorju, koji polazi od normativa od 6 m^2 prostora po kupaču (zastupani normativ je utrvrđen u Prostornom planu *„Južni Jadran“*);

- redizajniranjem razvojne politike potrebno je obezbijediti ravnomjerniju prostornu distribuciju turista unutar budvanske destinacije (pospješiti turistička kretanja ka perifernim djelovima opštine, posebno prema srednjem pobrđu u budvanskom zaleđu);

- osigurati bolju, potpuniju i efikasniju zaštitu kulturne, istorijske i prirodne baštine, a posebno plaža - kao ovdje najvažnijih prirodnih obalnih dragulja - koje predstavljaju okosnicu za razvoj odmorišnog i kupališnog turizma na Budvanskoj rivijeri;

Hotel Zamak

- gajiti, voljeti i podsticati budvanski kulturni identitet (koji proizilazi iz višemilenijumskog civilizacijskog kontinuiteta ovog kraja), kao naše autentično obilježje, način postojanja i paradigmu održivog razvoja;

- u cilju efikasnijeg upravljanja održivim razvojem neophodno je na nivou budvanske opštine uvesti integralni turistički informacioni sistem, koji bi se zasnivao na savremenim računarskim tehnologijima i u kome bi se prikupljao veoma široki spektar interesantnih statističkih podataka i relevantnih poslovnih informacija o kretanju i razvitku budvanskog turizma, kako bi se - na osnovu njih - pravile neophodne komparativne analize, pratili trendovi razvoja, registrovali svi značajniji problemi i projektovali budući zadaci, ciljevi, mjere i aktivnosti i

- najzad, fiskalna politika mora imati aktivnu ulogu u realizaciji usvojenih prostorno-planskih dokumenata, u smislu da se visokim porezima na nepokretnosti (koje ne služe za stalno stanovanje lokalnog stanovništva) i progresivnim naknadama za korišćenje izgrađenog građevinskog zemljišta destimuliše razvoj sekundarnih stambenih jedinica i privatnih apartmana, koji prvenstveno služe za povremeni boravak i odmor njihovih vlasnika.

Ovim spisak mjera i standarda za opredmećenje politike održivog turističkog razvoja na budvanskom području nije iscrpljen. On je - svakako - širi i raznovrsniji. Stoga, kod izrade koncepcije održivosti budvanskog turizma treba sagledati i testirati i brojna druga iskustva razvijenih mediteranskih turističkih destinacija, kako bi se time uspostavio optimalni scenario daljeg skladnog i održivog razvoja turizma na Budvanskoj rivijeri.

12. RIJEČ NA KRAJU

Za proteklih pola vijeka (1960-2010) budvanska ekonomska zbilja je gotovo sva u znaku turizma. U tom periodu on je ovdje doživio munjeviti uspon i markantni rast. Međutim, to ne znači da se njegov razvoj uvijek temeljio na održivim ekonomskim, socijalnim i ekološkim osnovama. Naprotiv. Naročito u protekle dvije decenije, kao što smo pokazali u ovom radu, turistički i ukupni materijalni razvoj naše opštine karakterišu brojne oseke, regresije i druge negativne pojave, poput bespravne, hipertrofirane i haotične izgradnje sekundarnih stambenih jedinica kojom je izvršena svojevrsna fizička „okupacija" budvanskog prostora. Time je potrošen i devastiran dobar dio atraktivnog priobalnog pojasa, koji je nesumnjivo naš najvažniji razvojni resurs.

Počev od 1991. godine Budva je faktički bila razapeta između politike održivog razvoja i radikalnog potrošačkog modela, koji je nastojao da što brže proda i pretoči u profit sve ono što je lako dostupno, vrijedno i tržišno konjukturno. Drugim riječima, trenutni i kratkoročni potrošački prosperitet „odnio" je pobjedu nad konceptom dugoročno održivog razvoja. Iako se mnogi promašaji više ne mogu ispraviti, Budva ipak ima šansu da - ukoliko postane svjesna svojih zabluda (sujetnog liderskog samoreklamiranja, protežiranja navodnih strateških partnera sa jednim eurom kapitala i dr.) - konačno krene putem održivog turizma. Ona to jedino može da ostvari ako svoje dosadašnje privide i zablude preobrati u istine, tako što će maksimalno respektovati preostali raspoloživi prostor i definitivno iznaći model probitačnog i održivog turističkog razvoja.

Prilika da se izvrši temeljno redefinisanje propozicija na kojima se zasnivao budvanski turizam u proteklih dvadesetak

godina jeste najavljena izrada Prostornog plana za Crnogorsko primorje. U sklopu donošenja ovog regionalnog prostornog plana potrebno je, na osnovu stručne i sveobuhvatne analize indikatora održivog turizma Evropske unije i definisanja turističkog nosećeg kapaciteta, pripremiti integralni koncept održivog razvoja turizma na području budvanske opštine (ali ne samo za ovu, nego i za druge opštine na Crnogorskom primorju). Zastupanim konceptom treba uspostaviti harmonični sklad između turizma i korišćenja prostora, koji je ovdje godinama nemilice trošen, kako za lične, tako i za investicione svrhe.

Kako su prostor i priroda naš najdragocjeniji resurs, „to kao deo politike održivosti u Crnoj Gori mora definitivno preovladati pažljivo, kontrolisano, stvaralačko i demokratsko korišćenje tog resursa, uz poštovanje tržišnih principa, ali i uz uvažavanje da je priroda, more, šume i vode potrošivo blago koje nam je ostalo za trajno i za pokoljenja" (Ranko Radović: *„Novi vrt i stari kavez",* Novi Sad, 2005, str. 212). Ovakav pristup prostoru podrazumijeva da se budućim naraštajima obezbijedi da zadovolje svoje potrebe, bar u istoj mjeri u kojoj to čini današnja generacija. Razumije se, to je univerzalni princip održivog turizma koji se mora postaviti u središte svih naših politika, od lokalnog i regionalnog do državnog nivoa.

Literatura i izvori:

1. DEG: *„Masterplan - Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2020. godine",* Podgorica, 2001.

2. Duletić Vlado: *„Budva od mita do stvarnost"*, Budva, 2010.

3. Đurašević dr Silvana: *„Turistička putovanja"*, Podgorica, 2008.

4. Internet: R*azni portali*.

5. Jovičić dr Dobrica: *„Menadžment turističkih destinacija"*, Beograd, 2002.

6. Mitrović Vladimir: *„Sveti Stefan - snaga mog uspjeha"*, Sveti Stefan, 2007.

7. Monstat: *Statistički podaci o turizmu za 2010. godinu*, Podgorica, 2011.

8. Radović Ranko: *„Novi vrt i stari kavez",* Novi Sad, 2005.

9. Ratković dr Rade: *„Razvoj hotelijerstva u Crnoj Gori*", Budva, 2009.

10. Vlada CG - Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine: *Nacionalna strategija održivog razvoja,* Podgorica, 2007.

11. Vlada CG - Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine: *Strategija razvoja turzma u Crnoj Gori do 2020. godine,* Podgorica, 2008.